

تصحیح استاندارد*

تشکیل انجمن نسخ خطی اسلامی در دانشگاه کمبریج به منظور بررسی و یافتن راههای مناسب برای تسهیل استفاده محققان از نسخ خطی، آنهم به صورت روشمند و علمی، کاری مفید، ضروری و درخور ستایش است. مرکز پژوهشی میراث مکتوب امیدوار است بتواند در موضوع تحقیق و تصحیح متون که یکی از محورهای این انجمن است، تجربیات خود را در محور «استاندارد سازی اصول تصحیح متون» منتقل نماید.

ضرورت و تاریخچه

دریائی از فرهنگ پرمایه اسلام و ایران در نسخه‌های خطی موج می‌زند. این نسخه‌ها در حقیقت کارنامه دانشمندان و نوابغ بزرگ و هویت‌نامه ما ایرانیان است. بر عهده هر نسلی است که این میراث پراج را پاس دارد و برای شناخت تاریخ و فرهنگ و ادب و سوابق علمی خود به احیا و بازسازی آن اهتمام ورزد.

با همه کوششهایی که در سالهای اخیر برای شناسائی و تحقیق ذخائر مکتوب صورت گرفته و صدها کتاب و رساله ارزشمند انتشار یافته، هنوز کار ناکرده بسیار است و هزاران کتاب و رساله خطی موجود در کتابخانه‌های داخل و خارج ایران منتشر

*. این مقاله به زبان انگلیسی در سومین کنفرانس انجمن نسخ خطی اسلامی (TIMA) که از ۶-۹ شهریور ۲۸-۳۱ آگوست ۲۰۰۷) در کمبریج برگزار شد، ارائه گردیده است.

نشده و بسیاری از متون نیز اگر چه بارها به طبع رسیده ولی منطبق بر روش علمی نیست و به تحقیق و تصحیح مجدد نیاز دارد.

پیش از انقلاب اسلامی، بیشتر چاپ متون کهن فارسی ایران عهد باستان و دوره اسلامی مورد توجه بود، نخستین بار وزارت معارف - با تغییر نام وزارت فرهنگ - اقدام به این عمل پسندیده کرد. بعدها این رسالت را مؤسساتی چون دانشگاه تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب و انجمن آثار ملی ادامه دادند. مهمتر از همه بنیاد فرهنگ ایران بزرگترین مؤسسه‌ای بود که نسخه‌های خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ایران و خارج ایران از قرن چهارم هجری به بعد را منتشر کرده است. لیکن این بنیاد به هر دلیل، به تصحیح انتقادی «متون عربی» حوزه فرهنگ و تمدن ایران و اسلام کمتر توجه می‌کرد، به طوری که حتی یک متن عربی را هم منتشر نکرد و صرفاً به ترجمه بعضی از متون عربی بسنده نمود، مثل صورة الارض ابن حوقل و تاریخ طبری.

بنیاد فرهنگ ایران از میان ۲۵۰ عنوان کتابی که در طول ۱۵ سال از عمر خود، اعم از ترجمه و تألیف و تصحیح منتشر کرد، ۹۰ عنوان آنها متون کهن فارسی است. پس از انقلاب اسلامی به دلایل مختلف فرهنگی، هم شمارگان سالانه انتشار کتاب بیشتر شد و هم مؤسسات فرهنگی به چاپ متون فارسی و عربی اهتمام بیشتری ورزیدند. در حال حاضر بیش از ۵۰ مؤسسه علمی - انتشاراتی در ایران به چاپ متون کهن فارسی و عربی اشتغال دارند و شمارگان انتشار کتاب هم از ۵۰ هزار عنوان در سال فراتر رفته است. آنچه مهم است اینکه جریان نقد کتابهای چاپی از یک سو و رقابت علمی بین مؤسسات از سوی دیگر، باعث شده که رویکرد به چاپ انتقادی و علمی متون فارسی و عربی مطابق روشهای تصحیح متون در دو سبک علمی و سنتی مانند روش علامه محمد قزوینی که متأثر از روشهای مطلوب پسند بوده، از یک سو سنت روشهای تصحیحی دانشمندان مسلمان را مد نظر داشته و از سوی دیگر شیوه تصحیح منقح اروپائیان را پیگیری کرده است.

از میان مؤسسات انتشاراتی معاصر، تنها مؤسسه‌ای که به طور تخصصی و حرفه‌ای به چاپ علمی و انتقادی متون فارسی و عربی اهتمام می‌ورزد، مرکز پژوهشی میراث مکتوب است. این مرکز در سال ۱۳۷۳ خورشیدی / ۱۹۹۴ م با درک و شناخت عمیق از ارزش علمی و تاریخی و فرهنگی نسخه‌های خطی اسلامی تأسیس شد، تا با حمایت از کوششهای محققان و مصححان و با مشارکت مؤسسات علمی مجموعه‌ای از

متون و منابع تحقیق را به جامعه علمی ایران تقدیم دارد. بی‌شک وظیفه هر محقق مسلمانی است که این مواریت فرهنگی و علمی را به نسل امروز معرفی کند تا همگان بتوانند در نهضت تجدید حیات علمی و فرهنگی خود با اتکای به این پیشینه درخشان مشارکت کنند.

اهداف و برنامه‌ها

کشور ایران یکی از غنی‌ترین مراکز حفظ و نگهداری نسخه‌های خطی اسلامی است و از آنجا که به دلیل نفوذ فرهنگی اسلام، تا قرن چهارم هجری زبان علمی در ایران زبان عربی بوده، از این رو بسیاری از آثار تألیف شده در قرن سوم و چهارم و پنجم مثل آثار ابن سینا، فارابی، ابوعلی مسکویه، ابوریحان بیرونی و صدها دانشمند ایرانی دیگر به عربی نوشته شده است.

وجود حجم وسیع نسخه‌های خطی عربی در کتابخانه‌های ایران گواه این مدعا است. طبق آماري که اخیراً در ایران منتشر شده، تا کنون ۳۶۰ هزار نسخه خطی فارسی و عربی در ایران شناسایی و فهرست شده است و افزون بر این، حدود ۳۰۰ هزار نسخه خطی نیز فهرست نشده در کتابخانه‌های دولتی و شخصی تخمین زده می‌شود که وجود دارد. بنابراین هر چه بیشتر فهرس نسخه‌های خطی جدید چاپ می‌شود، ما بیش از گذشته به اهمیت و ضرورت تحقیق و چاپ این متون پی می‌بریم.

مرکز پژوهشی میراث مکتوب، از همان آغاز بیش از آنکه به کمیت انتشار متون بیندیشد، به تصحیح انتقادی و کیفی متون اهتمام ورزیده است. برای این منظور، راههای ذیل را برای وصول به کیفیت مطلوب و استاندارد علمی طی کرده و آنها را دنبال خواهد کرد:

۱. برگزاری نشستها و کارگاههای آموزشی و پژوهشی تصحیح متون با حضور کارشناسان باتجربه‌ای چون استاد ایرج افشار، استاد عبدالله انوار.
 ۲. برگزاری ۶۰ نشست نقد و بررسی متون چاپ شده، چه متونی که مرکز چاپ کرده یا متونی که مؤسسات علمی دیگر منتشر کرده‌اند.
- بدیهی است، یکی از راههای پیشرفت و کمال علمی، نقد علمی آثار با حضور متخصصان است. در این جلسات ما به معایب و نواقص کارهای خود پی برده و جهت رفع آنها کوشیده‌ایم.

۳. تشکیل کتابخانه و آرشیو تخصصی از کتابهایی که به زبانهای فارسی و عربی درباره روشهای تحقیق و تصحیح متون نوشته شده.
۴. چاپ کتاب «راهنمای تصحیح متون» تألیف جویا جهانبخش برای پژوهشگران جوان و تازه کار.
۵. گردآوری مقالات و رساله‌هایی که در طول ۵۰ سال اخیر درباره روشهای تصحیح متون چاپ شده، در حال حاضر این مقالات آماده چاپ است و پس از اتمام مراحل کسب اجازه از مؤلفان آنها، منتشر خواهد شد.
۶. گروه پژوهشی «تصحیح متون و متن‌شناسی» که اخیراً در مرکز تصویب و مورد تأیید وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ایران قرار گرفته، طرحی را جهت تدوین یک شیوه‌نامه جامع در دست دارد. این شیوه‌نامه با همکاری ده تن از استادان متخصص این فن انجام خواهد شد.
۷. تهیه کتابشناسی از متون چاپ شده از آغاز صنعت چاپ در ایران تا کنون. این فهرست کمک خواهد کرد تا محققان از وضعیت و کم و کیف متون چاپ شده مطلع شوند و مجدداً به تصحیح اثری که قبلاً منتشر شده اقدام نکنند یا بر عکس متوجه بشوند که اگر آن اثر چاپ علمی و منقحی ندارد، با نسخه‌های قدیمیتر به تصحیح آن همت گمارند. این کتابشناسی هر چند کامل و نهائی نشده است، اما نشان می‌دهد که از آغاز تأسیس صنعت چاپ در ایران تا کنون، ۱۵ هزار نسخه خطی اعم از چاپ سنگی و حروفی منتشر شده که بیش از نیمی از آنها در ۲۵ سال اخیر به طبع رسیده است. این فهرست تا پایان سال جاری چاپ و روی شبکه اینترنت قرار خواهد گرفت.
- بی‌شک، بدون طی مراحل فوق‌الذکر، مطالعه و تدوین یک شیوه‌نامه مطلوب و استاندارد ممکن نیست. هر چند محققان متون کهن همواره برای تصحیح متون علمی از روی کارهای خوب مصححان بزرگ الگوبرداری می‌کنند، به عنوان مثال محققان متون عربی در تصحیح متون عربی از بزرگانی چون محمد عبدالسلام هارون، صلاح‌الدین المنجد و محمد ابوالفضل ابراهیم که شاخص در این زمینه هستند الگو می‌گیرند. با این وجود همچنان محققان متون از سردرگمی و فقدان یک شیوه‌نامه استاندارد رنج می‌برند. امید است این مرکز با انجام طرحهای مذکور این نقیصه را جبران کند.

ویژگیهای یک تصحیح مطلوب

برای کسب توفیق در یک تصحیح انتقادی مطلوب باید شرایط و تسهیلات لازم جهت انجام کار، فراهم و موانع مفقود باشد. از جمله می توان موارد ذیل را نام برد:

۱. فراهم بودن امکان شناسایی نسخه‌های یک اثر. برای این منظور، محقق باید به فهارس نسخ خطی به راحتی دسترسی داشته باشد.
۲. گردآوری تصاویر یا فیلم یا CD نسخه اساس، اقدم و اصح نسخه‌ها برای مقابله و مطابقه.
۳. دسترسی آسان به منابع لازم و کافی جهت فهم متن و برای نوشتن تعلیقات ضروری.
۴. داشتن صلاحیت علمی کافی در موضوع و محتوای اثر.

مرکز پژوهشی میراث مکتوب برای دسترسی آسان به نسخه‌های اساس، با حمایت از بانک اطلاعات نسخ خطی ایران که آقای ناصر گلباز طراح و مدیر آن است، اکنون این اطلاع‌رسانی را انجام می‌دهد. این بانک اطلاعاتی در حال حاضر شامل تمام متن فهارس نسخه‌های خطی تمام کتابخانه‌های تهران و قم می‌باشد که بالغ بر ۲۲۰ هزار مدخل را در خود جای داده و افزون بر ۳۰ محور قابلیت جستجو را برای محقق تسهیل می‌کند. فعلاً مصححان از طریق پست الکترونیکی (E-mail) اطلاعات مورد نیاز خود را از این مرکز دریافت می‌کنند.

تا پایان سال آینده تمام فهارس ایران در این برنامه نرم‌افزاری قرار خواهد گرفت که بیش از ۳۴۰ هزار مدخل نسخه‌های فهرست شده در ایران خواهد شد که با چاپ فهارس جدید، هر سال این بانک روزآمد خواهد شد.

البته مرکز پژوهشی میراث مکتوب، علاقمند است در صورت جلب همکاران و حامیان فهارس نسخه‌های خطی فارسی و عربی کشورهای جوامع فارس‌زبان شامل کشورهای شبه قاره هند و پاکستان و آسیای مرکزی و ترکیه را در حدّ توان خود در این بانک اطلاعاتی قرار دهد. آنچه تا کنون ما در دست انجام و چاپ داریم، شامل فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه پنجاب لاهور، فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه ملی پنجاب و ۱۴ جلد فهرست میکروفیلیمهای مرکز میکروفیلیم نور در دهلی است. که در واقع حدود ۲۰ هزار عنوان دیگر به این بانک اطلاعاتی اضافه خواهد شد. به نظر ما هیچ مصحح و محقق برای تصحیح بی‌نیاز از این بانک نیست. اما نکته مهم دیگر موانع دریافت و سفارش تصاویر نسخ خطی است.

خوشبختانه این مرکز به دلیل سابقه علمی مطلوبی که در کشور پیدا کرده، به راحتی به نیاز محققان پاسخ می‌گوید و تصاویر سفارشی آنها را تهیه و در اختیارشان می‌گذارد. مشکل دیگر، هزینه‌های سنگین تهیه تصاویر این نسخه‌ها و نیز مدت زمان سفارش آنهاست که باید برای آن چاره‌ای اندیشید. ما سال گذشته معادل ده هزار یوند تصاویر نسخ خطی از داخل و خارج کشور برای محققان تهیه و در اختیارشان گذاریم که امکان تداوم آن برای ما وجود ندارد. بنابراین، برای دستیابی به یک تصحیح مطلوب باید مصحح امکان دسترسی به مراکز نسخ خطی داشته باشد، از این روست که تشکیل بانک اطلاعاتی نسخ خطی امری حیاتی است و بدون دسترسی به آن هرگز نمی‌توان به یک تصحیح علمی مطلوب رسید.

۵. ویژگی دیگر یک تصحیح مطلوب آن است که مصحح از عهده انجام تحقیق در عناصر اصلی یک متن برآید. این عناصر مشتمل است بر:

۱-۵. مقدمه. اگر مصحح نتواند در مقدمه خود به مباحثی که ذکر آن خواهد رفت، بپردازد، تصحیح او قابل قبول نیست.

امروزه تصحیح انتقادی متون، هم دانشی میان رشته‌ای و هم یک مهارت و تخصص است.

مصحح باید از اطلاعات میان رشته‌ای حداقل برخوردار باشد. اگر یک متن کهن را در هر موضوعی که باشد، تصحیح می‌کند، باید اطلاعات کافی درباره موضوع آن متن داشته باشد تا فرق نسخه بدل‌های هر دستنوشته را تشخیص دهد و مثلاً در تصحیح یک متن ادبی کهن بتواند گونه‌های زبانی و گویش‌های محلی موجود در واژگان را بازگو نماید.

در گذشته مصححان کمتر در مقدمه‌های خود متعرض مباحث کدیکولوژیک و نسخه‌شناسی می‌شدند. خطوط نسخه‌ها، آرایه‌ها، تذهیب‌ها، نشانه‌های روی کلمات، مهرها، انجامه یا ترقیمه‌ها، علائم سجاوندی و ... مطالبی است که مصحح باید در مقدمه اثری که البته کهن است و آن را تصحیح کرده اشاره کند.

۲-۵. یکی دیگر از تفاوت‌های تصحیح انتقادی دوران جدید، توجه مصححان به مباحث متن‌شناسی است. اگر مصحح یک اثر تاریخی، اندکی اطلاعات جامعه‌شناختی و روان‌شناختی داشته باشد، از محتوای اثر می‌تواند به خوبی شرایط تألیف اثر، وضع و روحیات مؤلف، شرایط فرهنگی و اجتماعی اثر را تبیین کند. درک این

مسأله اهمیت و ضرورت تصحیح متون با نگرش متن‌شناسانه را روشن می‌کند. البته نگاه فرامنطقه‌ای میراث مکتوب به متون، از دیگر تفاوتهای فعالیت‌های این مرکز با گذشته است.

مرکز پژوهشی میراث مکتوب در گروه پژوهشی تصحیح متون و متن‌شناسی، که از زیر مجموعه‌های کاری فعال این مرکز است، به این نکته توجه کرده و برای همین، این دو موضوع را در یک گروه پژوهشی جای داده تا در مطالعات و تحقیقات خود، برای هر دو موضوع شیوه‌نامه مربوطه را طراحی کند. در حال حاضر، علاوه بر شیوه‌نامه تصحیح متون، شیوه‌نامه متن‌شناسی هم در دست تهیه است، به علاوه این مرکز چندین متن کهن که از ابعاد گوناگون تحلیل محتوایی و تاریخی و اجتماعی شده از جمله کتاب اصول ساختارشناختی مثنوی معنوی تألیف دکتر سلمان صفوی را در دست چاپ دارد.

۳-۵. نکته دیگر که از عناصر تشکیل دهنده یک متن مصحح خوب است، نوشتن توضیحات و تعلیقات ضروری و مفید، بر منابع دست اول می‌باشد.

۴-۵. از سوی دیگر هیچ متن علمی کامل نمی‌شود مگر اینکه در پایان آن نمایه‌های ضروری و متعدد گذاشته شود، تقریباً تمام آثاری که مرکز ما چاپ کرده است شرایط فوق‌الذکر را دارد.

آثار و منشورات مرکز

مرکز پژوهشی میراث مکتوب در طول ۱۳ سال گذشته، ۱۵۰ عنوان (۱۸۰ جلد) کتاب را در موضوعات مختلف قرآنی، ادبی، تاریخی، فلسفی، عرفانی، علمی و هنری منتشر کرده است. از این ۱۸۰ جلد، ۳۰ جلد آن به زبان عربی است. مانند الآثار الباقیه ابوریحان بیرونی، التعریف بطبقات الامم قاضی صاعد اندلسی، خریدة القصر عماد کاتب اصفهانی (۳ جلد).

چاپ متون کهن به صورت نسخه‌برگردان (فاکسیمیل) هم از دیگر فعالیت‌های این مرکز است. سال گذشته نسخه قرن ششم ختم‌الغرایب خاقانی به چاپ رسید و نسخه‌ای نادر و تازه پیدا شده‌ای از تاریخ هرات را بزودی طبع می‌کنیم. الابنیه عن حقایق الادویه موفق‌الدین هروی را به صورت عکسی تا پایان امسال منتشر خواهیم کرد. انتشار ۳۵ شماره فصلنامه علمی، ۱۳ ضمیمه مجله و ۱۰ شماره ماهنامه و بازنویسی

و ساده‌نویسی ۱۱۰ متن کهن برای آشنایی جوانان به آثار گذشته، در مجموعه‌ای به نام «کارنامه دانشوران ایران و اسلام» از دیگر فعالیت‌های علمی این مرکز است. نگاه مرکز در چاپ این نشریات و مجلات، انتشار مقالات نقد و بررسی متون و مقالات روشهای تصحیح متون و مباحث نسخه‌شناسی برای اطلاع‌رسانی مصححان است.

